

ساخت و اعتباریابی پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی

مصطفی جهانگیری^۱ ✉، احد امیدی^۲

۱. دکتری روانشناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران. نویسنده مسئول: mostafajahangiry1372@gmail.com
۲. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰	شخصیت اخلاقی، در سال‌های اخیر یکی از موضوعات مهم در روان‌شناسی اخلاق بوده و سه حوزه منش اخلاقی، هویت اخلاقی، و مسئولیت‌پذیری را در بر می‌گیرد. هدف پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی و تعیین ویژگی‌های روان‌سنجی آن بود. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی سیه و شانون از نوع استقرائی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و روش پیمایشی برای بررسی روایی و اعتبار بود. جامعه آماری طلاب و دانشجویان بودند که از بین آنان تعداد ۲۱۲ نفر به عنوان نمونه به شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای انتخاب گردید. روایی محتوا برای یافته‌های به‌دست آمده و گویه‌های ساخته شده توسط متخصصین علوم انسانی و روان‌شناسی به‌دست آمد، هر آیتمی که حداقل CVR آن ۰/۹۹ و شاخص CVI آن ۰/۷۹ بود، انتخاب گردید. روایی سازه به دو شیوه تحلیل عاملی اکتشافی و تاییدی با دو ابزار spss ²⁶ و Amos ²⁴ بررسی شد و چهار عامل اخلاق خدامحور، اخلاق فردمحور، اخلاق دگرمحور و عامل اخلاق زیست محیطی، کشف و تأیید گردید و تمام شاخص‌های برازش از مطلوبیت کافی برخوردار بود. اعتبار پرسشنامه با نمره همبستگی هر عامل با نمره کل، ضریب اسپیرمن - براون، روش دو نیمه‌سازی گاتمن و آلفای کرونباخ به‌دست آمد. آلفای کرونباخ عامل اخلاق خدامحور (۰/۸۳)، اخلاق فردمحور (۰/۸۹)، اخلاق دگرمحور (۰/۸۹) و عامل اخلاق زیست محیطی (۰/۸۳)، به‌دست آمد که حاکی از همسانی درونی بسیار خوب پرسشنامه است. با تأیید روایی و اعتبار پرسشنامه پژوهشگران می‌توانند در تحقیقات پژوهشی و روان‌شناختی از پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی استفاده کنند.
واژگان کلیدی: پرسشنامه شخصیت اخلاقی روایی و اعتبار روان‌شناسی اسلامی	

استناد: جهانگیری، مصطفی، امیدی، احد (۱۴۰۴). ساخت و اعتباریابی پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی. *روان‌شناسی فرهنگی*، ۹(۱)، ۸۵-۱۰۴.

<https://doi.org/10.30487/jcp.2025.421242.1632>

© ۱۴۰۴ (۲۰۲۵) نویسندگان مقاله، نشریه روان‌شناسی فرهنگی، ناشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم انسانی (سمت)

Construction and validation of moral personality questionnaire based on Islamic sources

Mostafa Jahangiri ^{1✉} , Ahad Omid²

1. PhD, Psychology, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran.

Corresponding Author: mostafajahangiry1372@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Article Info

History

Received: March 15, 2025

Accepted: May 10, 2025

Keywords

questionnaire
moral personality
validity and reliability
Islamic psychology

Abstract

In recent years, moral personality has been one of the important topics in moral psychology and includes three areas of moral character, moral identity, and responsibility. **Aim:** The purpose of the research was to construct and validate the moral personality questionnaire based on Islamic sources and determine its psychometric properties. **Method:** The research method was Hsieh and Shannon's qualitative content analysis for analyze the data and survey method to check validity and reliability. The statistical population was students, from whom 212 people were selected as a sample using stratified random sampling. **Results:** Content validity was obtained for the findings and the items created by experts, each item with a minimum CVR of 0.99 and CVI index of 0.79 was selected. The validity of the structure was investigated by two methods of exploratory and confirmatory factor analysis with SPSS26 and Amos24 tools, and four factors of God-centered ethics, individual-centered ethics, other-oriented ethics, and environmental ethics factor were discovered and confirmed, and all the fit indices were sufficiently favorable. The validity of the questionnaire was obtained by the correlation score of each factor with the total score, Spearman-Brown coefficient, Gottman's two-half method and Cronbach's alpha. Cronbach's alpha was obtained for God-oriented ethics factor (0.83), person-oriented ethics (0.89), other-oriented ethics (0.89) and environmental ethics factor (0.83), which indicates a very good internal consistency of the questionnaire. **Conclusion:** By confirming the validity and reliability of the questionnaire, researchers can use the moral personality questionnaire based on Islamic sources in research and psychological research.

Citation: Jahangiri, M., & Omid, A. (2025). Construction and validation of moral personality questionnaire based on Islamic sources. *Cultural Psychology*, 9(1), 85-104.
<https://doi.org/10.30487/jcp.2025.421242.1632>

© 2025 Authors, Cultural Psychology.

Publisher: Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT).

مقدمه

شخصیت اخلاقی^۱، در سال‌های اخیر یکی از موضوعات کلیدی و مهم در روان‌شناسی اخلاق بوده و سه حوزه منش اخلاقی^۲، هویت اخلاقی^۳، و مسئولیت‌پذیری^۴ را در بر می‌گیرد (Heinrichs, Oser & Lovat, 2013: 69). بحث و بررسی در مورد اینکه اخلاق تنها در سطح رفتار اتفاق می‌افتد یا در سطح شخصیت هم می‌توان از آن سخن گفت، یکی از مسائل مهم در حوزه روان‌شناسی اخلاق^۵ است و پژوهش‌ها پیرامون آن که تمایلات اخلاقی انسان‌ها در سطح شخصیت و صفات قرار می‌گیرند، بحث‌های زیادی را به خود اختصاص داده است (موسوی اصل و دیگران، ۱۳۹۹، صص ۲۲۲-۲۲۱). در قلمرو روان‌شناسی اخلاق، تعاریف متعددی از شخصیت اخلاقی شده است که هر کدام از آنها بر محور خاصی تمرکز دارند. برخی از تعاریف بر هویت و منش اخلاقی، در بستر رویکرد شناختی-اجتماعی تأکید دارند و معتقدند که شخصیت اخلاقی دارای منش و هویت اخلاقی است بدین شکل که ساختارهای اخلاقی برای پردازش اطلاعات اجتماعی به‌طور فعالی در دسترس هستند (Lapsley & Narvaez, 2004: 9-10). Narvaez, Lapsley, Hagele & Lasky (۲۰۰۶: ۹۶۸)، معتقدند شخصیت اخلاقی از تجارب اجتماعی و عملی‌ای ناشی می‌شود که طرح‌واره‌های اخلاقی خودکار شده را پرورش می‌دهند. Blasi (۲۰۰۹؛ به نقل از Lapsley, 1996: 226) معتقد است ایده محوری در تعریف مفهوم شخصیت اخلاقی، این است که کارکرد اخلاقی اثر یک "خود فاعل" است، نه اثر مؤلفه خاصی از جمله مؤلفه‌های شناختی؛ بدین بیان که "خود"، وظایف مربوط به رسیدن به قضاوت اخلاقی و اقدامات متناظر را با اتکا به منابع مختلف شخصیت، مدیریت می‌کند. Walker (۲۰۱۱؛ به نقل از Narvaez & Lapsley, 2009: 247)، تلاش کرده تا شخصیت نمونه‌های اخلاقی را بر حسب طبقه‌بندی پنج عامل بزرگ صفات تعریف کند. Walker & Pitts، در مطالعه نمونه‌های شجاع، مراقب و عادل تشخیص دادند که نمونه‌های شجاع با مجموعه‌ای از صفات مرتبط با برون‌گرایی مطابقت دارند؛ نمونه‌های مراقب با سازگاری؛ و نمونه‌های عادل با آمیزه‌ای از وجدان‌مداری، ثبات عاطفی و گشودگی نسبت به تجارب مطابقت دارند (Walker & Pitts, 1998؛ به نقل از Narvaez & Lapsley, 2009: 247). Santrock (2019: 314)، در تعریف شخصیت اخلاقی، سه مؤلفه هویت اخلاقی (دیدن خود)، منش اخلاقی (رفتاری که در قبال دیگران نشان داده میشود)، و الگوهای اخلاقی (نمونه برای دیگران) را بیان می‌کند. Damon (1984؛ به نقل از جهانگیرزاده، ۱۳۹۰: ۷۱) در تعریف شخصیت اخلاقی به تلفیق اخلاق با خودپنداره فرد اشاره دارد. McAdams (2009: 23) می‌گوید عملاً شخصیت اخلاقی مشتمل بر صفات، سازگاری‌ها، و روندهایی خواهد بود که زندگی اخلاقی در یک فرهنگ را بهتر حفظ و حمایت می‌کند. Warn (۲۰۰۸: ۴) در تعریف شخصیت اخلاقی به دو مؤلفه پایداری اخلاقی و هویت اخلاقی اشاره می‌کند که هویت اخلاقی، خود مشتمل بر چهار متغیر مرتبط می‌باشد، که عبارتند از: دیدگاه‌پذیری، همدردی، نگرش مثبت و سن. بنابراین، در حوزه روان‌شناسی اخلاق، مؤلفه‌ها و مفاهیم متنوعی به چشم می‌خورد که هر یک، به‌نحوی در پی تبیین سازه شخصیت اخلاقی می‌باشند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: «منش»، «طرح‌واره»، «خودپنداره»، «صفات»، «الگو»، «هویت»، «پایداری». به نظر می‌رسد جامع‌ترین تعریفی که تا حدودی ابعاد مختلف این سازه را پوشش می‌دهد عبارت است از: شخصیت اخلاقی مشتمل بر مجموعه‌ای از صفات اخلاقی است که باعث می‌شود فرد در مقام پردازش فکری، هدف‌گذاری زندگی، طرح‌گذاری زندگی و رفتار بیرونی خود بر مبنای اخلاق حرکت کند، روندی که در صورت

1. Moral personality
2. Moral character
3. Moral identity
4. Responsibility
5. Moral psychology

تداوم، منجر به شکل‌گیری یک هویت اخلاق‌مدار در فرد خواهد شد (McAdams, 2009; Santrock, 2014, 2019; Narvaez & Lapsley, 2009; Lapsley, 1996; Lapsley & Narvaez, 2004).

در زمینه شخصیت اخلاقی رویکردهای متعددی از قبیل رویکرد روان‌تحلیل‌گری^۱ (هویت - شخصیت؛ تحلیلی - اجتماعی^۲)؛ رویکرد صفات^۳؛ رویکرد شناختی اجتماعی^۴؛ و رویکرد شخص‌شناسانه^۵ وجود دارد. در رویکرد هویت - شخصیت، که مستقیماً با دیدگاه‌های Freud، Murray، Erikson و Jung ارتباط دارد، رویکردهای رشد اخلاقی متأثر از شکل‌گیری شخصیت می‌باشند و تفاوت‌های فردی در شخصیت با تفاوت‌های فردی در رفتار اخلاقی ارتباط دارند (Kurtines & Gewirtz, 1995: 201). از منظر رویکردهای شخصیت - هویت، اخلاق در بدو تولد بیرونی است. انسان از آغاز تولد با تکانه‌ها و امیال به دنیا می‌آید که بعضاً در تناقض با نیازهای دیگران و مقتضیات محیط است. یکی از مهم‌ترین نتایج فرآیند اجتماعی‌شدن، جذب یا درونی‌سازی این خواسته‌های بیرونی است. این امر به شکل‌گیری یک طبیعت ثانویه منجر می‌شود که در بیشتر موارد در یک طبیعت اولیه با وضعیت مصالحه بی‌ثبات باقی می‌ماند (جهانگیرزاده، ۱۳۹۰، ص ۷۵). در رویکرد تحلیلی - اجتماعی، اخلاق مجموعه‌ای از قواعد است و این قواعد، رفتاری هدفمند را هدایت می‌کند و هیچ تمایز مشخصی بین قوانین اخلاقی و سایر قوانین اجتماعی وجود ندارد. قواعد اخلاقی متفاوت از آداب یا قواعد عرفی - اجتماعی نیستند. از دیدگاه Hogan (به نقل از Lapsley, 1996: 216)، اخلاق یک پیشه اجتماعی^۶ است؛ یعنی عمل تنظیم رفتار. عملکرد تنظیمی اخلاق، باید برحسب برخی از مکانیسم‌های زیست‌شناختی^۷ درک شود. توضیح آنکه، ما انسان‌ها به اطاعت از مراجع قدرت، تمایل داریم. علاوه بر آنکه، ما ذاتاً به وفاداری گروهی، احساسات نوع‌دوستانه مشابه نیز تمایل داریم، زیرا از خودگذشتگی به خاطر یک گروه ارزش بقا برخوردار است و به نفع تکامل است. از این رو، انطباق برای ما آسان است. بنابراین، مطابق با این رویکرد، گرایش ما به اخلاق به مکانیسم‌های بیولوژیک و نیاز ما به سازگاری با خواسته‌های تکاملی مربوط به گونه‌هایمان باز می‌گردد. اخلاقیات به ما امکان می‌دهد که با تنظیم و تعدیل رفتار انسانی، خود را با سطح فرهنگی - اجتماعی^۸ انطباق دهیم. بنابراین، به عقیده Hogan، شخصیت اخلاقی نوعی ساختار شخصیتی است، که انگیزه‌های مختلفی برای کنش دربردارد. صاحب‌نظران این رویکرد معتقدند، شخصیت اخلاقی قبل از هر چیز به میزان دانش اخلاقی^۹ که فرد به دست آورده است، بستگی دارد. علاوه بر دانش اخلاقی، درونی‌سازی قواعد، ارزش‌ها و ممنوعیت‌های گروه اجتماعی فرد نیز برای تحول شخصیت اخلاقی ضروری است؛ یعنی فرد باید این قوانین را از آن خود سازد و آنها را شخصاً دستور تلقی کند. Hogan این را شبیه به تحول فرمان^{۱۰} تلقی می‌کند و آن را برون‌سازی^{۱۱} می‌نامد.

رویکرد شناختی - اجتماعی، ساختار شخصیت را برحسب مکانیزم‌های درون فردی، شناختی - عاطفی درک می‌کند و می‌کوشد تا تفاوت‌های فردی را از پایین به بالا تبیین کند، یعنی برحسب سیستم‌های روان‌شناختی درون فردی خاصی که در تعامل پویا با تغییر بسترهای موقعیتی هستند. ساختارها، طرحواره‌ها، گستره‌ها، برنامه‌ها، نمونه‌های اولیه و ساختارهای مشابه، واحدهای تجزیه و تحلیل رویکردهای شناختی - اجتماعی شخصیت هستند (Narvaez & Lapsley, 2009: 246). به عبارت

1. Psychoanalysis
2. Socioanalytic
3. Trait-Based Accounts
4. Sociocognitive Accounts
5. Personological Accounts
6. social job
7. biological mechanisms
8. sociocultural
9. moral understanding
10. superego
11. socialization

دیگر، این رویکرد بیشتر نمایانگر توصیف شخصیت هستند و بنابراین، بیشتر با دیدگاه موقعیتی^۱ مطابقت دارند که نقش عوامل موقعیتی را در هویت و رفتار اخلاقی تشخیص می‌دهد. کار در این زمینه بر مکانیسم‌های شناختی - عاطفی در نحوه تلقی افراد از بافت اجتماعی و پاسخ به آن، از جمله فعال شدن و غیرفعال شدن ابعاد هویت اخلاقی متمرکز است (Walker, 2014: 498). رویکرد شخص‌شناسانه، با تأکید بر انگیزش اخلاقی^۲، مدعی است که این عرصه برای درک کامل شخصیت اخلاقی باید از صفات اخلاقی مبتنی بر گرایش و تحت تاثیر موقعیت فراتر رود تا جنبه‌های وسیع‌تری از شخصیت را که به عملکرد اخلاقی نیز مرتبط است در بر بگیرد. کار در اینجا نوعاً بر روی جنبه‌های توصیف شخصیت تمرکز دارد که با انگیزش هدف و روایت‌های زندگی سروکار دارد، که اغلب در عملکرد روان‌شناختی الگوهای اخلاقی مشهود است (Walker, 2014: 498).

در ادبیات دینی نیز دانشمندانی همچون ابن‌سینا، غزالی، نراقی‌ها و دیگران، به اخلاق در سطح شخصیت پرداخته‌اند. اخلاق فضیلت به خاطر سازگاری با دین مبین اسلام و تأکید این دین بر کسب فضایل اخلاقی، تنها دیدگاهی بود که در جهان اسلام مطرح و ماندگار شد (اترک، ۱۳۹۳، ص ۲۷). به‌عنوان مثال خواجه از چهار فضیلت اخلاقی به‌عنوان فضائل اصلی یاد می‌کند، که عبارت‌اند از، حکمت شجاعت، عفت و عدالت (شرف، ۱۳۹۲). ابن‌سینا نیز، از جنبه‌های علی شخصیت به «خلق» تعبیر نموده و در تعریف آن می‌گوید: «خلق ملکه‌ای است که به‌وسیله آن افعال و رفتار به سهولت و بدون تردید از فرد صادر می‌شود». شخصیت سالم از نظر وی بر اساس یک‌سری صفات تبیین شده که اصول این صفات چهار امر است: عفت، شجاعت، حکمت و عدالت، که به عقیده او ملاک شخصیت سالم وجود ملکه (اعتدال) است. از طرفی غزالی نیز از نظریه فضیلت‌های چهارگانه یعنی حکمت، شجاعت، عفت و عدالت افلاطون و نظریه حد وسط ارسطو استفاده کرد. او نیز معتقد بود که بهنجاری و نابهنجاری شخصیت فقط بر مبنای صفات قابل اندازه‌گیری است. نراقی‌ها نیز صفات بهنجار را چهار صفت می‌دانند که عبارت‌اند از حکمت، عفت، عدالت و شجاعت، که همچون ارسطو و ابن‌سینا معتقدند که سلامت شخصیت نتیجه اعتدال این نیروها است. ایشان برای اشاره به حالت اعتدال، اصطلاح «فضیلت» را به کار برده‌اند (شجاعی، ۱۳۸۸، صص ۱۴۹-۱۳۵). در میان اندیشمندان معاصر در حوزه اخلاق اسلامی نیز، عبدالله معن، معتقد است شخصیت اخلاقی به شخصیتی گفته می‌شود که به سمت قله‌ها و نمونه‌های اعلای اخلاق حرکت می‌کند و مصالح جامعه اسلامی را در عین تأمین مصالح افراد محقق می‌کند (معن، ۱۴۱۲، ص ۱۹۳؛ یالجن، ۱۴۱۹، ص ۱۷). جمالی نیز شخص اخلاقی را شخصی معرفی می‌کند که چنان کارهای خیر و نیک، عادت او شده که بدون فکر و تأمل از او صادر می‌شوند (جمالی، ۱۹۷۲، ص ۱۴۵).

تاکنون پژوهش‌های مختلفی در زمینه شخصیت اخلاقی و کمی‌سازی آن صورت گرفته است. به‌عنوان نمونه، جهانگیری (۱۳۹۹، ص ۹)، در پژوهشی به تدوین مدل مفهومی شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی پرداخته و در نهایت، به این نتیجه رسیده است که شخصیت اخلاقی عبارت است از سازمان صفات و فرایندهای روانی نسبتاً پایدار معطوف به سعادت انسانی، متأثر از ایمان دینی، که باعث می‌شود فرد بر اساس توانش‌های شناختی (هشیاری معنوی، اندیشه‌ورزی سعادت‌نگر)، گرایشی (هیجان‌پذیری خداسو، طمأنینه-استقامت) و رفتاری (رواداری اجتماعی، یاری‌گری ایثارگرانه)، در ارتباط با خداوند، خویش، و دیگران بر محور اخلاق حرکت کند. شجاعی (۱۳۸۸) نیز، در پژوهشی به ریشه‌های روانشناسی صفات در اخلاق و در پژوهشی دیگر (۱۳۹۵) به گردآوری صفات و کشف ساختار شخصیت مبتنی بر منابع اسلامی پرداخته است. مظفری (۱۳۹۸) نیز در پژوهش خود، ارزش‌های اصلی زمینه‌ساز در رشد شخصیت اخلاقی را از منظر قرآن کریم بررسی کرده است. Forsyth (۱۹۸۰) پرسشنامه‌ای برای اندازه‌گیری انواع شخصیت اخلاقی ایجاد کرد. او از دو بعد متقابل از ایدئولوژی‌های اخلاقی، یعنی آرمان‌گرایی و نسبی‌گرایی برای توسعه ساختار خود جهت طبقه‌بندی افراد در یکی از چهار فلسفه

1. Situational perspective
2. moral motivation

اخلاقی موقعیت‌گرایی، مطلق‌گرایی، ذهنی‌گرایی و استثناگرایی استفاده نمود. به عقیده‌وی، شدت گرایش افراد به طرف هر کدام از این دو بعد، مشخص‌کننده تعلق آنها به یکی از چهار وضعیت و فلسفه اخلاقی مورد نظر وی می‌باشد. پرسشنامه‌های دیگری نیز برای ارزیابی شخصیت اخلاقی وجود دارد، از جمله پرسشنامه ارزش‌های عملی (VAQ) (Peterson & Seligman, 2004) که به ارزیابی شش فضیلت (خرد و معرفت، شجاعت، انسانیت، عدالت، اعتدال و تعالی) و بیست و چهار توانمندی منشی^۲ (توانمندی‌های محافظت‌کننده، توانمندی‌های عقلانی، توانمندی‌های میان‌فردی، توانمندی‌های عاطفی، توانمندی‌های مذهبی) می‌پردازد. پرسشنامه هویت اخلاقی (MIQ) (Aquino & Reed, 2002)^۳ که برای سنجش دو نوع هویت اخلاقی درونی و هویت اخلاقی نمادین ساخته شده است؛ آزمون استدلال اخلاقی (DIT) (Rest et al., 2000)^۴ که در این آزمون به ارزیابی رشد مراحل استدلال اخلاقی^۵ پرداخته می‌شود؛ سیاهه رفتار اخلاقی (MBI) (Swanson & Hill, 1993)^۶ که هشت بعد اخلاقی، شامل احترام به تفاوت‌ها، ملاحظه، رفتار مسئولانه، رفتار کمکی، تواضع، پرخاشگری، تقلب و رفتارهای مراقبتی را می‌سنجد؛ پرسشنامه منش اخلاقی شخصیت مسلمان (MCMP) (العمار، احمد و نورالدین، ۲۰۱۲) که ده زیرسازه، شامل تعاون، تلاش برای رفاه و خود، سازش، نیکوکاری داوطلبانه، صداقت، وفای به عهد، گذشت، و ثبات، را می‌سنجد. همانطور که گذشت، تاکنون پژوهشی که به دنبال کمی‌سازی شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی باشد، یافت نشد.

با توجه به تعاریف و نظریات مختلفی که از سوی پژوهشگران درباره این سازه ارائه شده است، می‌توان پی برد که هنوز وجه جامع و مشترکی برای آن ارائه نشده است و هر کدام از پژوهشگران و نظریه‌پردازان از منظری، به بررسی این سازه پرداخته‌اند. ازین‌رو، این عدم تجانس به ارائه یک تصویر آشفته از شخص اخلاقی منجر شده است (Berkowitz & Grych, 1998) و نظریه‌پردازان در محورهای اصلی مربوط به این سازه، یعنی مؤلفه‌ها و عناصر تشکیل‌دهنده آن، با یکدیگر اختلاف نظر دارند. در منابع اسلامی مباحث اخلاقی فراوانی وجود دارد که مرتبط با شخصیت اخلاقی است. مفاهیم و اصطلاحاتی از قبیل محسنین، متقین، صالحین، صابرين و غیره می‌تواند شاخص‌هایی برای توصیف و معرفی شخصیت اخلاقی در منابع اسلامی به دست دهد و مشخص کند که یک شخصیت اخلاقی چگونه فکر، اراده، احساس و عمل می‌کند و براساس آن می‌توان برای شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی پرسشنامه ساخت و روایی و اعتبار آن را به دست آورد. بنابراین هدف پژوهش حاضر ساخت و اعتبار یابی پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی است.

روش پژوهش

در این پژوهش، دو روش تحلیل محتوا^۸ و پیمایشی^۹ استفاده شده است. ابتدا به منظور جمع‌آوری، توصیف، دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل مفاهیم مربوط به سازه‌ی شخصیت اخلاقی در منابع اسلامی از روش تحلیل محتوای کیفی سیه‌شانون به روش تحلیل محتوای عرفی و قراردادی استفاده شد و سپس روش زمینه‌یابی یا پیمایشی برای سنجش روایی و اعتباریابی به کار رفت. جامعه آماری، شامل طلاب و دانشجویان دانشگاه قرآن و حدیث قم بود که با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی، نمونه انتخاب گردید. مراحل طراحی پرسش‌نامه، بررسی روایی سازه، به شیوه تحلیل عاملی تأییدی یا اکتشافی است. در شیوه تحلیل عاملی برای حجم نمونه بعضی از آماردانان حداقل ۲۰۰ نفر را کافی می‌دانند (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۰). در

1. values in action questionnaire
2. character strengths
3. moral identity Questionnaire
4. defining Issues Test
5. moral reasoning
6. moral behavior inventory
7. moral character of Muslim personality
8. content analysis
9. survey research method

پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی تعداد ۲۱۲ نفر انتخاب شد که بر اساس آزمون کفایت نمونه‌برداری^۱ KMO این تعداد برای انجام تحلیل عاملی معنادار بود. ۶۱/۸ درصد از آزمودنی‌ها طلاب و ۳۸/۲ درصد دانشجویان، از گروه مردان ۲۶/۹ و زنان ۷۳/۱ درصد و افراد متأهل ۷۲/۲ و مجردین ۲۷/۸ بودند. میانگین سنی افراد ۳۲/۴۲ و انحراف استاندارد آن ۹/۵۶۳ بود. برای اجرایی کردن فرآیند ساخت پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی با اصول و رعایت استانداردهای علمی روان‌سنجی مراحل منظم پیش برده شد که در ذیل به اهم آن اشاره شده است:

یک: مطالعه و شناسایی منابع مرتبط با سازه شخصیت اخلاقی، مفهوم شناسی و دسته‌بندی آن‌ها

در این بخش، محقق ابتدا بر اساس مدخل‌ها و سرفصل‌های منابع اسلامی، آن دسته از مفاهیمی را که با شخصیت اخلاقی در کتب لغت و روان‌شناسی همخوانی دارد و به نحوی ناظر به توصیف یک انسان اخلاقی معیار و نشان دهنده یک فاعل اخلاقی باثبات می‌باشد، را جمع‌آوری کرده است. بر این اساس تعداد ۱۱ مفهوم انتخاب گردید و به منظور اطمینان بیشتر نسبت به تعیین مفاهیم مرتبط با شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی، تعاریف این ۱۱ مفهوم استخراج و در اختیار ۶ متخصص در حوزه علوم اسلامی و روان‌شناسی گذاشته شد تا ارزیابی شود. در این بررسی از متخصصان خواسته شد با توجه تعریف شخصیت اخلاقی در روان‌شناسی و نیز تعاریف ارائه شده از مفاهیم پیشنهادی، میزان ارتباط آن‌ها را با تعریفی که از شخصیت اخلاقی ارائه شده بود (کاملاً مرتبط، مرتبط اما نیاز به بازبینی، نیاز به بازبینی جدی، غیر مرتبط) مشخص نمایند. از «ضریب شاخص روایی محتوا^۲ (CVI)» استفاده شد. حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر با ۰/۷۹ در نظر گرفته شد (فتحی آشتیانی، محمدی و فتحی آشتیانی ۱۴۰۱) و با توجه به اینکه نمره «CVI» به دست آمده در مفاهیم منتخب از ۰/۷۹ پایین‌تر نبود میزان توافق و روایی محتوا تأیید شد. پس از دستیابی به مفاهیم مرتبط با شخصیت اخلاقی در منابع اسلامی و گردآوری داده‌های مربوطه، به منظور استخراج مؤلفه‌های شخصیت اخلاقی، برای تجزیه و تحلیل آیات و روایات از روش تحلیل محتوای کیفی Hsieh & Shannon (۲۰۰۵) به شیوه تحلیل محتوای عرفی و قراردادی استفاده شد. در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از سه مرحله کدگذاری باز^۳، کدگذاری محوری^۴ و کدگذاری گزینشی^۵ انجام شده است. کدهای باز، بدون در نظر گرفتن روابط هر بخش از متن که حاکی از معنایی مرتبط با موضوع است، تعریف می‌شود. کدگذاری محوری نتیجه مقایسه کدهای مراحل قبل با یکدیگر، ادغام کدهای مشابه و مرتبط و در نهایت انتخاب عنوان مناسب است. در کدگذاری انتخابی کدهای ایجاد شده پالایش یا حذف و در نهایت چارچوب نظری پدیدار می‌شود (Strauss & Hsieh & Shannon, 2005: 1282; Corbin, 1990: 123). در اجرای این مرحله، آیات و روایات جمع‌آوری شده برای هر مفهوم به صورت جداگانه در جداول مخصوص خود نوشته شدند و به هر مضمون یک کد اختصاص داده شد و در مجموع ۸۶۵ کد باز اولیه به دست آمد که به صورت مفهومی مشخص شدند. در ادامه با استفاده از کدگذاری محوری به دسته‌بندی و مقایسه عناوین استخراج شده در کدگذاری باز پرداخته شده است که طی آن، ۱۴ مؤلفه استخراج گردید. در نهایت با استفاده از کدگذاری گزینشی وجوه مشترک ۱۴ مؤلفه به دست آمده از مرحله قبل، شناسایی و با توجه به اشتراکات آن‌ها در دسته‌بندی کلی‌تر و محدودتری شامل مؤلفه‌های شناختی، عاطفی - انگیزشی، و رفتاری تقسیم شدند.

دو: بررسی تطابق مستندات با مفاهیم

پس از به دست آوردن مؤلفه‌های شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی، در بخش «بررسی روایی محتوایی» نیز بر اساس روش نمونه‌گیری هدفمند، تعداد ۶ متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی بر اساس اصل اشباع انتخاب شدند؛ بدین معنی

1. Kaiser- Mayer- Olkin measure of sampling
2. Content validity index
3. Open coding
4. Axial coding
5. Selective coding

که هر گاه محقق در حین بررسی و جمع‌آوری نظرات کارشناسان به این نتیجه رسید که نظرات یکسانی در بازه‌های زمانی متفاوت به‌دست آمده است، عملیات گردآوری نظرات کارشناسان را متوقف می‌سازد. براین اساس، مؤلفه‌های به‌دست آمده، به همراه توضیح مختصری پیرامون آنها و مستنداتشان در قالب یک فرم ارزیابی، در اختیار کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار گرفت تا آنها را از لحاظ روایی محتوایی ارزیابی کنند. از آن‌ها خواسته شد تا میزان مطابقت یافته‌های به‌دست آمده را با مستنداتشان با یکی از گزینه‌های «کاملاً مرتبط»، «مرتبط اما نیاز به بازبینی»، «نیاز به بازبینی جدی» و «غیر مرتبط»، مشخص کنند. با توجه به ارزیابی به‌دست آمده از دیدگاه‌ها و نظرات متخصصان تمام مؤلفه‌های شخصیت اخلاقی که از منابع اسلامی به‌دست آمده بود، مورد تأیید کارشناسان متخصص قرار گرفت. «CVI» به‌دست آمده از ۰/۷۹ بالاتر بود و میزان توافق و روایی محتوا تأیید شد (حاجی‌زاده و اصغری، ۱۳۹۰). و همان‌طور که در جدول ۲-۴ قابل مشاهده است تمامی نمرات حاصل از ارزیابی کارشناسان «۱» به‌دست آمده است. لازم به ذکر است منابع بنیادین را نیز کارشناسان تأیید کردند.

سه: طراحی گویه‌ها بر اساس مستندات اسلامی

برای ساخت سوالات پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس مستندات و کدهای به‌دست آمده به اصولی از قبیل قابل فهم و واضح بودن گویه‌ها برای آزمودنی، محدود کردن هر سوال به یک استاد، پرهیز از توصیف‌کننده‌هایی مبهم، پرهیز از به کار بردن سوالات منفی در منفی توجه شد. در مراحل ابتدایی ساخت پرسشنامه نیاز است تعداد سوالات بیش از مقدار گویه‌های نهایی باشد، چراکه در مراحل بازبینی و اعمال نظرات کارشناسان و تجدید نظر در گویه‌ها برخی از آنهایی که فاقد اعتبارنده است حذف خواهند شد (کرمی، ۱۴۰۱، صص ۹۴-۹۰). بنابراین بر اساس اصول ساخت گویه‌ها، پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی با تعدادی از گویه‌ها همراه با مستندات اسلامی آن در قالب فرمی تدوین گردید و به ۶ نفر از کارشناسان متخصص روان‌شناسی و علوم اسلامی داده شد، تا جهت ارزیابی و بررسی نمرات CVI (میزان مطابقت گویه‌ها) و CVR (میزان ضرورت گویه‌ها) نظر بدهند.

چهار: اجرای مقدماتی و آزمایشی برای بررسی ابتدایی گویه‌های پرسشنامه

قبل از آماده شده پرسشنامه و اجرای آن به صورت نهایی، نیاز است پرسشنامه مقدماتی طراحی شده اولیه به صورت مقدماتی و آزمایشی بر روی تعدادی از افراد نمونه اجرا شود (دلاور، ۱۴۰۱، ص ۱۲۳). نتایج به‌دست آمده از اجرای مقدماتی با توجه به روش‌های مختلف آماری، بررسی و تجزیه و تحلیل شود. شاخص‌های آماری توصیفی و استنباطی، ضرایب همبستگی هریک از گویه‌ها با همدیگر، واریانس سوالات و ملاک‌های دیگر آماری بررسی شود و گویه‌هایی که فاقد تشخیص و اعتبار لازم باشند، حذف گردد.

پنج: بررسی روایی سازه تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی

روایی سازه^۱ پیچیده‌ترین و قوی‌ترین ملاک برای ساخت پرسشنامه به شمار می‌آید. برای مشخص کردن روایی سازه از شیوه‌های همسانی درونی و روش تحلیل عاملی به شیوه اکتشافی^۲ به روش «مؤلفه‌های اصلی^۳»، «چرخش واریماکس به همراه به‌هم‌نجار سازی کایزر^۴» و ارزش ویژه^۵ بالاتر از یک استفاده شده است. علاوه بر آن از تحلیل عاملی تأییدی^۶ (CFA) برای تأیید سازه‌های مدل (گویه‌های پرسشنامه) و ارتباط آن با متغیر مرتبط استفاده شد.

شش: بررسی اعتبار پرسشنامه شخصیت اخلاقی

1. construct validity
2. exploratory factor analysis
3. principal component analysis
4. varimax with Kaiser normalization
5. eigen value
6. Confirmatory factor analysis (CFA)

در مرحله اعتباریابی پرسشنامه، باید هر اندازه که ممکن است مقدار خطای اندازه گیری یا نوسان تصادفی را کاهش داد تا درجه اعتبار و ثبات، دقت آزمون و قابلیت پیش بینی آن افزایش یابد (سیف، ۱۴۰۱، ص ۴۴۹). برای محاسبه و ارزیابی اعتبار پرسشنامه از چند روش نمره همبستگی هر عامل با نمره کل، ضریب اسپیرمن - براون، روش دو نیمه سازی گاتمن و تعیین ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد.

یافته‌ها

در ابتدا، تعداد ۱۵۸ گویه برای پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس مستندات اسلامی مرتبط با شخصیت اخلاقی طراحی و ساخته شد. به منظور بررسی روایی محتوا از ۶ نفر کارشناس متخصص روان‌شناسی و علوم دینی خواسته شد میزان مطابقت گویه‌ها با مستندات و میزان ضرورت هر گویه برای سنجش شخصیت اخلاقی را ارزیابی کنند. حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر بیشتر از ۰/۷۹ و حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVR برابر بیشتر از ۰/۹۹ در نظر گرفته شد (Schultz et al., 2020: 124). بر این اساس، تعدادی از گویه‌های این پرسشنامه، به دلیل پایین بودن شاخص CVI و حذف گردید. و تعدادی از آن‌ها بدلیل بنابر نظر کارشناسان حذف گردید و روی تعدادی از گویه‌های جرح و تعدیل‌های لازم صورت گرفت. پس از مشخص کردن شیوه نمره گذاری بر روی تعدادی از افراد نمونه اجرا شد و با استفاده از نرم افزار SPSS همبستگی هر کدام از گویه‌ها با نمره کل آن مؤلفه به دست آمد که تمام گویه در سطح (۰/۰۱) و (۰/۰۵) دارای همبستگی معناداری با نمره کل آن مؤلفه بود. برای بررسی اعتبار اولیه پرسشنامه از روش آلفای Cronbach بهره برده شد. مقدار آلفای Cronbach در اجرای مقدماتی برابر با (۰/۸۷) بود که نشان از اعتبار بالای این آزمون است. پس از بررسی آلفای Cronbach کل، جایگاه هر یک از گویه‌ها از لحاظ بررسی آلفای Cronbach، پس از حذف هر سؤال بررسی شد که میزان آلفای Cronbach هر سؤال تقریب به آلفای Cronbach کل (۰/۸۷) بود و با حذف هیچ سؤالی مقدار آلفای Cronbach کل افزایش قابل توجهی (۰/۱۰) نداشت. همچنین، برای ارزیابی نحوه توزیع سوالات و با هدف حذف گویه‌های بدون واریانس یا دارای واریانس پایین از نمودار هیستوگرام استفاده شد. گویه‌های که از واریانس مطلوبی برخوردار نبود و گویه‌های که به عنوان داده‌های پرت شناسایی شدند حذف گردیدند و تعداد گویه‌های پرسشنامه شخصیت اخلاقی با ۶۰ گویه نهایی شد.

پس از تأیید روایی محتوایی، برای سنجش روایی سازه - که قوی‌ترین و پیچیده‌ترین معیار آزمون‌سازی به شمار می‌رود - و برای شناسایی و تعیین عوامل تشکیل دهنده پرسشنامه شخصیت اخلاقی، از روش تحلیل عاملی به شیوه اکتشافی (EFA) به روش «مؤلفه‌های اصلی»، «چرخش واریماکس به همراه بهنجار سازی Kaiser» و ارزش ویژه بالاتر از یک استفاده شده است. علاوه بر آن از تحلیل عاملی تأییدی (CFA) برای تأیید سازه‌های مدل (گویه‌های پرسشنامه) و ارتباط آن با متغیر مرتبط استفاده شد. پیش از اجرای تحلیل عوامل، برای اینکه مشخص گردد تعداد نمونه انتخاب شده مناسب با روش تحلیل عاملی است، از آزمون کفایت نمونه‌برداری Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) و کرویت Bartlett بهره برده شد. مقدار شاخص کفایت نمونه برداری برابر با (۰/۸۶۶) بود. در نتیجه، حجم نمونه مورد نظر برای تحلیل عوامل مناسب است. همچنین نتایج آزمون کرویت Bartlett با مجذور کای اسکور (۶۷۶۲/۷۸۵) با درجه آزادی (۱۷۷۰) و در سطح ($p < ۰/۰۰۰$) معنادار است. بنابراین ماتریس همبستگی متغیرها، ماتریس واحدی نیست و می‌توان بر پایه این داده‌ها، به استخراج عامل اطمینان کرد.

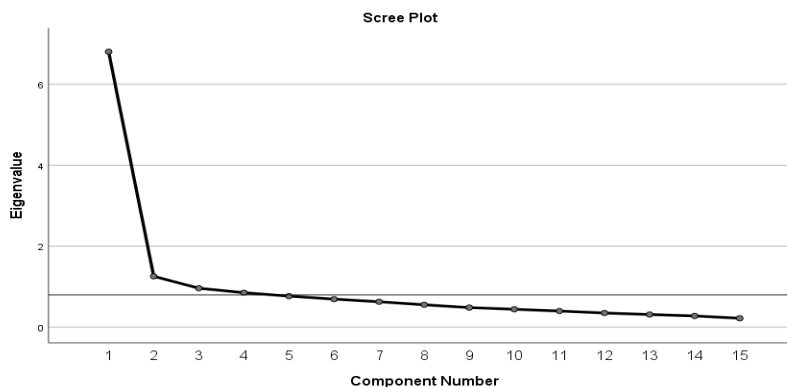
در تحلیل عاملی به شیوه اکتشافی به روش مؤلفه‌های اصلی، چرخش واریماکس به همراه بهنجار سازی کایزرو ارزش ویژه یک و بالاتر استفاده شده است که در ابتدا تعداد ۱۵ عامل، به ترتیب عامل اول با ۵ گویه، عامل دوم ۶ گویه، عامل سوم ۳ گویه، عامل چهارم ۵ گویه، عامل پنجم ۹ گویه، عامل ششم ۲ گویه، عامل هفتم ۳ گویه، عامل هشتم ۶ گویه، عامل نهم ۳ گویه، عامل دهم ۲ گویه، عامل یازدهم ۳ گویه، عامل دوازدهم ۲ گویه، عامل سیزدهم ۲ گویه، عامل

چهاردهم ۳ گویه و عامل پانزدهم با ۶ گویه، با ارزش ویژه بیشتر از یک استخراج گردید که در جدول شماره (۱) همراه با بار عاملی و نام هر یک از عامل‌ها نشان داده شده است.

جدول ۱ عامل‌های پرسشنامه شخصیت اخلاقی همراه با بار عاملی، ارزش ویژه و واریانس

عوامل	گویه	بار عاملی	گویه	بار عاملی	ارزش ویژه عامل	درصد واریانس	نام گذاری
عامل ۱	۳۰	۰/۵۷۳	۵۰	۰/۷۳۶	۲۶/۸۴۳	۶/۱۷۰	یاری‌گری ایثارگرانه
	۴۹	۰/۴۰۲	۵۱	۰/۶۰۵			
عامل ۲	۵۵	۰/۴۱۲	۵۷	۰/۶۳۹	۵/۲۶۶	۶/۰۴۲	زیست سازگاری
	۵۶	۰/۶۵۸	۵۸	۰/۷۷۳			
عامل ۳	۳۹	۰/۶۹۸	۴۰	۰/۷۵۸	۴/۸۶۶	۵/۹۵۱	مسئولیت پذیری
عامل ۴	۱۳	۰/۴۸۵	۱۵	۰/۶۳۶	۳/۶۳۶	۵/۲۳۹	خدماتداری
	۱۴	۰/۷۱۰	۲۳	۰/۳۲۳			
عامل ۵	۱۶	۰/۳۵۵	۴۵	۰/۴۰۶	۳/۴۹۷	۴/۷۴۸	معاشرت نیکو
	۴۳	۰/۷۳۲	۴۶	۰/۶۵۳			
	۴۴	۰/۳۶۹	۴۷	۰/۳۷۸			
عامل ۶	۲۰	۰/۵۰۴	۲۸	۰/۵۰۴	۳/۳۲۳	۴/۷۴۷	مقاومت روانی
عامل ۷	۵	۰/۶۲۲	۶	۰/۷۵۵	۲/۹۹۱	۴/۵۳۵	اندیشه ورزی سعادت نگر
عامل ۸	۲۱	۰/۷۷۸	۲۴	۰/۵۱۶	۲/۷۰۷	۴/۴۴۱	حساسیت اخلاقی
	۲۲	۰/۶۸۷	۲۶	۰/۵۰۹			
عامل ۹	۱	۰/۷۶۱	۲	۰/۷۱۸	۲/۴۷۸	۴/۰۸۶	هشیاری معنوی
عامل ۱۰	۳۶	۰/۶۸۳	۳۷	۰/۵۳۳	۲/۱۱۰	۴/۰۶۱	انضباط رفتاری
عامل ۱۱	۳۳	۰/۳۹۲	۳۴	۰/۴۶۹	۲/۱۰۰	۳/۹۳۷	فروتنی در برابر خالق و مخلوق
عامل ۱۲	۱۲	۰/۶۷۴	۱۷	۰/۴۷۷	۱/۹۸۹	۳/۹۶۰	امید به خداوند متعال
عامل ۱۳	۲۵	۰/۴۴۳	۲۹	۰/۶۹۸	۱/۸۵۰	۳/۵۸۳	رضامندی
عامل ۱۴	۴	۰/۶۱۴	۱۸	۰/۶۹۳	۱/۷۵۹	۳/۵۵۵	نگرانی و ترس معطوف به وظیفه
عامل ۱۵	۸	۰/۴۳۴	۱۰	۰/۷۳۲	۱/۶۹۲	۲/۰۱۸	حق مداری
	۹	۰/۷۴۶	۱۱	۰/۳۰۰			

همانطور که از جدول شماره یک مشخص است ارزش ویژه هر پنج عامل بزرگ‌تر از ۱ است. واریانس عامل اول (۶/۱۷۰) با ارزش ویژه (۲۶/۸۳۳) و عامل پانزدهم (۲/۰۱۸) با ارزش ویژه (۱/۶۹۲)، و پانزده عامل ذکر شده در مجموع (۶۵/۸۱۹) درصد واریانس کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی را نشان می‌دهد. از آنجا که پانزده عامل زیاد است از تحلیل عاملی اکتشافی مرتبه دوم در بین پانزده عامل به روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس به همراه به‌هنگارسازی کایزر و ارزش ویژه یک و بالاتر استفاده شده است. برای مطمئن شدن از نتایج، برای تحلیل عاملی بار عاملی بیشتر از ۰/۳۰ و با سطح معنای داری ۰/۰۱ انتخاب گردید. تعداد عامل‌های استخراجی از طریق نمودار اسکری پلات و یافته‌های مقادیر ویژه هر یک از متغیرها در نمودار (۱) نشان داده شده است.

نمودار ۱ نمودار اسکری برای تعیین تعداد عامل‌ها

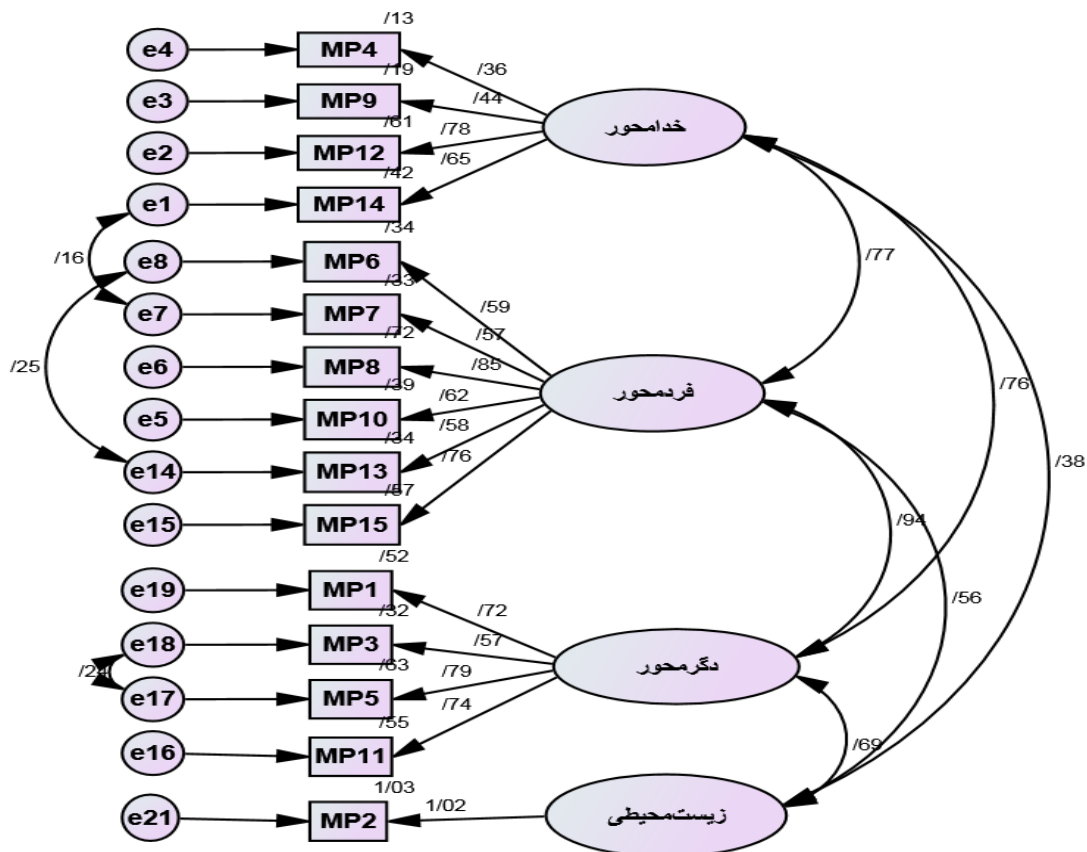
در نمودار (۱)، قسمت افقی نمودار تعداد مؤلفه‌ها و قسمت عمودی نمودار ارزش ویژه را نشان می‌دهد، شیب خط در عامل چهارم تغییر کرده و بر اساس نظر متخصصان نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، مکانی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر می‌کند (کلانتری، ۱۳۸۶، ص ۳۰۷). بر این اساس چهار عامل در پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی نشان داده شد. در جدول (۲) ارزش ویژه، مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده نشده و مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده عامل‌های به‌دست آمده، نشان داده شده است.

جدول ۲ عامل‌ها و توصیف واریانس کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی

عامل‌ها	ارزش‌های ویژه اولیه		مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده نشده		مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده	
	واریانس کل	درصد واریانس	واریانس کل	درصد واریانس	واریانس کل	درصد واریانس
۱	۶/۸۰۲	۴۵/۳۴۸	۴۵/۳۴۸	۶۱/۸۰۲	۴۵/۳۴۸	۲۴/۴۲۱
۲	۱/۲۵۶	۸/۳۷۲	۸/۳۷۲	۱/۲۵۶	۵۳/۷۲۰	۳۸/۲۷۳
۳	۱/۱۲۶	۶/۴۱۹	۶/۴۱۹	۱/۱۲۶	۶۰/۱۳۹	۵۲/۱۲۱
۴	۱/۰۵۲	۵/۶۸۰	۵/۶۸۰	۱/۰۵۲	۶۵/۸۱۹	۶۵/۸۱۹
جمع کل	-	۶۵/۸۱۹	۶۵/۸۱۹	-	۶۵/۸۱۹	-

همانطور که در جدول شماره (۲)، مشخص است ارزش ویژه ۴ عامل بزرگ‌تر از ۱ است. واریانس عامل اول (۲۴/۴۲۱)، عامل دوم (۱۳/۸۵۲)، عامل سوم (۱۳/۸۴۸) و عامل چهارم (۱۳/۶۹۸) درصد از واریانس کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی را نشان می‌دهد و چهار عامل ذکر شده در مجموع (۶۵/۸۱۹) درصد واریانس کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی را نشان می‌دهند. با توجه به هماهنگی بین مفاهیم عامل‌های ۴، ۹، ۱۲ و ۱۴ در مرتبه اول؛ در تحلیل عاملی مرتبه دوم در کنار هم قرار گرفتند و با ۱۳ گویه (۱-۲-۳-۴-۱۲-۱۳-۱۴-۱۵-۱۷-۱۸-۱۹-۲۳-۳۲)، عامل «اخلاق خدامحور» را تشکیل دادند. عامل‌های ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۳ و ۱۵ ذیل عامل دوم قرار گرفتند و با ۲۱ گویه (۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-۲۰-۲۱-۲۲-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۱-۳۶-۳۷-۳۸-۴۲) به عنوان عامل «اخلاق فردمحور» نامگذاری شد. عامل‌های ۱، ۳، ۵ و ۱۱ ذیل عامل سوم و با ۲۰ گویه (۱۶-۳۰-۳۳-۳۴-۳۵-۳۹-۴۰-۴۱-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴) به نام «اخلاق دگرمحور» و عامل ۲ ذیل عامل چهارم با ۶ گویه (۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-۶۰) به عنوان «اخلاق زیست‌محور» نامگذاری گردید. در مجموع پانزده عامل مرتبه اول ذیل چهار عامل در مرتبه دوم قرار گرفتند.

علاوه بر تحلیل عاملی اکتشافی، برای اطمینان بیشتر از روش تحلیل عاملی تاییدی نیز استفاده شد. مدل نظری پرسشنامه شخصیت اخلاقی با عامل اول «اخلاق خدامحور»، عامل دوم «اخلاق فردمحور»، عامل سوم «اخلاق دگرمحور» و عامل چهارم «اخلاق زیست‌محور» هر کدام با عامل‌های متناسب با خودش ترسیم شد و مدل رسم شده مورد سنجش قرار گرفت. برای بررسی برازش مدل از شاخص‌های آماری رایج و معروف برازش مطلق آماره مجذور خی (CMIN)، شاخص برازش مقتصد ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)، شاخص برازندگی تطبیقی (CFI)، شاخص برازش هنجار شده (NFI)، شاخص برازش نسبی (RFI)، به کار رفت. شاخص‌های برازش مطلق، برازش نسبی و برازش مقتصد از برازش مطلوبی برخوردار هستند. مقدار شاخص برازش مطلق کای اسکوتر برابر با (۱۸۳/۹۵۳)، می‌باشد. ریشه دوم میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA) نیز برابر (۰/۰۷۲)، و کوچکتر از ۰/۰۸ است. شاخص‌های شاخص برازندگی تطبیقی (CFI) برابر با (۰/۹۴۱) شاخص برازش هنجار شده (NFI) برابر با (۰/۸۹۴) شاخص برازش نسبی (RFI) برابر با (۰/۸۵۵) و شاخص نیکویی برازش (GFI) برابر با (۰/۹۱۳)، از برازش مطلوبی برخوردار است. لذا تمام شاخص‌ها حاکی از آن است که مدل برازش خوبی دانسته و از مدل تدوین شده براساس داده‌های گردآوری شده حمایت شده است. پرسشنامه شخصیت اخلاقی همراه با عامل‌ها و ضرایب استاندارد در شکل (۱) آمد است.

شکل ۱ پرسشنامه شخصیت اخلاقی همراه با عامل‌های آشکار

1. Root mean square error of approximation
2. Comparative fit index
3. Normed Fit Index

در شکل (۱)، پرسشنامه شخصیت اخلاقی همراه با وزن‌های رگرسیون استاندارد شده (بارهای عاملی) و متغیرهای پنهان و متغیرهای آشکار و مجذور ضرایب همبستگی چندگانه (R^2) نشان داده شده است. با توجه به معنادار بودن بار عاملی‌های هر پانزده عامل مرتبه اول به چهار عامل مرتبه دوم و مطلوبیت شاخص‌های برازش مطلق، برازش تطبیقی و برازش مقتصد مدل از برازش مناسبی برخوردار است و روایی پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی با چهار عامل «اخلاق خدامحور»، «اخلاق فردمحور»، «اخلاق دگرمحور» و «اخلاق زیست‌محیطی» مورد تأیید است. برای بررسی اعتبار پرسشنامه شخصیت اخلاقی همبستگی میان عوامل با یکدیگر و با نمره کل آزمون مورد سنجش قرار گرفت که نتایج در جدول (۳) آمده است.

جدول ۳ ماتریس همبستگی عوامل با یکدیگر و با نمره کل

عامل‌ها	M	SD	عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	نمره کل
عامل ۱	۳۱/۵۷	۴/۵۶	۱				
عامل ۲	۴۵/۱۶	۷/۴۶	۰/۶۵۷**	۱			
عامل ۳	۴۴/۹۳	۷/۱۳	۰/۶۱۳**	۰/۷۴۹**	۱		
عامل ۴	۱۳/۵۴	۲/۷۸	۰/۳۷۶**	۰/۵۳۰**	۰/۶۲۲**	۱	
نمره کل	۱۳۵/۲۵	۱۸/۴۶	۰/۷۷۹**	۰/۸۸۸**	۰/۸۹۹**	۰/۶۶۵**	۱

همان‌طور که در جدول (۳) مشاهده می‌شود نمره کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی (۱۳۵/۲۵) $M=$ و $SD= ۱۸/۴۶$ به دست آمده است. همبستگی تمام عوامل با نمره کل در سطح $۰/۰۱$ معنادار هستند و همبستگی هر عامل با نمره کل بیشتر از همبستگی بین خود عامل‌ها با همدیگر به دست آمده است. بهترین یافته در همبستگی بین عوامل این است که همبستگی هر عامل با نمره کل، بیشتر از همبستگی بین خود عامل‌ها با همدیگر باشد، که این امر حاکی از رابطه نسبتاً قوی عوامل با کل پرسشنامه است و نشان از اعتبار بالای مقیاس است (سیف، ۱۴۰۱). برای اعتبار و برآورد همسانی درونی پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی، از روش دو نیمه کردن آزمون استفاده شد. آزمون به دو نیمه مساوی تقسیم شد. نتایج ضرایب «آلفای کرونباخ»، هر کدام از نیمه‌ها، همبستگی، ضریب اسپیرمن - براون و ضریب دو نیمه سازی گاتمن، در جدول (۵) قابل مشاهده است.

جدول ۵ تحلیل داده‌های اعتبار پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی

آلفای کرونباخ	نیمه اول	نیمه دوم	همبستگی بین دو فرم	ضریب اسپیرمن - براون	ضریب دو نیمه سازی گاتمن
۰/۹۰۳	۳۰ گویه	۳۰ گویه	۰/۷۳۳**	۰/۸۴۶	۰/۸۴۴
۰/۹۲۸	تساوی تعداد گویه‌ها	عدم تساوی تعداد گویه‌ها		۰/۸۴۶	۰/۸۴۴
				ضریب دو نیمه سازی گاتمن	

آلفای کرونباخ نیمه اول گویه‌ها با تعداد ۳۰ گویه برابر با (۰/۹۰۳) و آلفای کرونباخ نیمه دوم با ۳۰ گویه برابر با (۰/۹۲۸)، و همبستگی بین دو فرم برابر با (۰/۷۳۳**) به دست آمده است. ضریب اسپیرمن - براون برابر با (۰/۸۴۶) و ضریب دو نیمه سازی گاتمن جهت بررسی میزان همسانی درونی برابر با (۰/۸۴۴) است. بر اساس این نتایج، همسانی درونی پرسشنامه شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی از سطح بالایی برخوردار است. پس از

به دست آمدن عامل‌های ۴ گانه، از روش ضریب آلفای کرونباخ، برای بررسی اعتبار و همسانی درونی پرسشنامه شخصیت اخلاقی بهره برده شد. ضریب آلفای کرونباخ کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی (۰/۹۵)، ضریب آلفای کرونباخ، برای چهار عامل به ترتیب اخلاق خدامحور (۰/۸۳)، عامل اخلاق فردمحور (۰/۸۹)، عامل اخلاق دگرمحور (۰/۸۹)، عامل اخلاق زیست محیطی (۰/۸۳)، به دست آمد. بنابر اعتقاد پژوهشگران ضریب آلفای ۰/۸۰ خوب، ۰/۷۰ قابل قبول، کمتر ۰/۶۰ ضعیف، تلقی شوند. (فتوحی آشتیانی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۲۵). بنابراین تمام عامل‌ها نمره لازم قابل قبول و خوب را کسب کردند که بیانگر همسانی درونی بسیار خوب پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی است.

در نهایت در جدول (۶) نمره سوالات پرسشنامه همراه با نمره گذاری آن آورده شده است.

جدول ۶ نمره گذاری پرسشنامه شخصیت اخلاقی

اخلاق خدامحور	اخلاق فردمحور	اخلاق دگرمحور	اخلاق زیست محیطی
۱-۲-۳-۴-۱۲-۱۳-	۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-	۱۶-۳۰-۳۳-۳۴-۳۵-	۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-
۱۴-۱۵-۱۷-۱۸-۱۹-۲۳-۳۲	۲۰-۲۱-۲۲-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-	۳۹-۴۰-۴۱-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-	۶۰
۲۸-۲۹-۳۱-۳۶-۳۷-۳۸-۴۲	۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-	۵۴	
۱۳ سؤال	۲۱ سؤال	۲۰ سؤال	۶ سؤال
حداقل نمره: ۰	حداقل نمره: ۰	حداقل نمره: ۰	حداقل نمره: ۰
حداکثر نمره: ۳۹	حداکثر نمره: ۶۳	حداکثر نمره: ۶۰	حداکثر نمره: ۱۸

نمره کل پرسشنامه شخصیت اخلاقی از بین ۰ تا ۱۸۰ قرار می‌گیرد

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسشنامه «شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی» بود. روایی محتوا را کارشناسان متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی مورد تایید کردند. نتایج سنجش روایی سازه به دو شیوه تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی نشان داد پرسشنامه از روایی لازم برای سنجش شخصیت اخلاقی برخوردار است. اعتبار پرسشنامه با نمره همبستگی هر گویه با عامل و روش دو نیمه سازی گاتمن و ضریب اسپیرمن - براون و آلفای کرونباخ محاسبه گرفت. یافته‌ها حاکی از آن بود که پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی از اعتبار بالایی برخوردار است و ثبات و قابلیت پیش‌بینی آن مورد تأیید است بنابراین، پرسشنامه شخصیت اخلاقی برای سنجش شخصیت اخلاقی ابزاری مفید، معنادار و مناسب است. بررسی روایی سازه به شیوه تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی حاکی از آن بود که پرسشنامه شخصیت اخلاقی براساس منابع اسلامی، دارای چهار عامل «اخلاق خدامحور»، «اخلاق فردمحور»، «اخلاق دگرمحور» و «اخلاق زیست محیطی» است.

در تبیین عامل اول، اخلاق خدامحور، می‌توان گفت شخصیت اخلاقی خدامحور از لحاظ شناختی به شخصیتی اطلاق می‌شود که عظمت خالق و کوچکی مخلوقات را عمیقاً درک کرده (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳)؛ لحظه‌ای از یاد معبود غافل نیست (کلینی، ۱۴۰۷، جلد ۲، صفحه ۷۴) و هر لحظه او را ناظر بر اعمال و کردار خود می‌بیند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۲۲۸). چنین شخصیتی، دائماً حضور ناظر محترمی همچون خداوند، ملائکه (تفسیر عیاشی، جلد ۲، صفحه ۱۶۳) و ائمه (علیهم السلام) را در زندگی خود درک می‌کند. بعلاوه، درجه ایمانشان به وعده و وعیدهای خداوند به جایی رسیده است که نسبت به بهشت و دوزخ ذره‌ای تردید ندارند و حقیقت آن را درک

می‌کنند (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳). چنین شخصیتی از لحاظ عاطفی همواره از عقاب متوقع به سبب عمل به منهیات و ارتکاب جرایم و کوتاهی کردن در انجام وظایف دینی ناراحت و متالم می‌باشد (نهج البلاغه، حکمت ۱۹۳؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۵۰). همچنین از دیگر ویژگی‌های شخصیت اخلاقی خدامحور به لحاظ عاطفی، خشیت و ترس از عظمت خداوند است (کلینی، ۱۴۰۷ ج ۲، ص ۵۹۳). نقش خوف از خداوند باعث سعادت آفرینی برای فرد می‌شود (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۳). موجب بازداشتن فرد از مخالفت با خداوند می‌شود و او را به انجام واجبات و ترک محرمات و اदार می‌سازد (مظاهری، ۱۳۸۹، ص ۸۵). شخصیت اخلاقی خدامحور به لحاظ گرایشی و عاطفی، از محبت و میل و رغبت به خداوند و اولیائش (تولی) و دوری‌گزینی از دشمنان خداوند و اولیائش (تبری) برخوردار است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳۲؛ همان، ج ۸، ص ۲؛ دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۳۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۹۲). شخصیت اخلاقی خدامحور با پیوند با ذات پاک خداوند و اولیاء الله و بریدن از ظالمان و فاسدان و طاغوتها، و در یک کلمه «حب فی الله و بغض فی الله» سبب می‌شود تمام مسائل زندگی اعم از فردی، اجتماعی، دنیایی و آخرتی رنگ و بوی خدا سو بگیرد. این آثار مثبت هم در قدرت ایمان فرد هم در تهذیب اخلاق و هم در پاکی اعمال و تقوای او ظاهر می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۷۵). شخصیت اخلاقی خدامحور به لحاظ گرایشی و عاطفی همواره سپاسگزار و قدردان نعمت‌های الهی است (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰) اعتماد به خداوند و یاس از دیگران و اطمینان به حسن تدبیر خداوند نیز یکی دیگر از نشانگانی است که از لحاظ گرایشی و عاطفی می‌توان برای شخصیت اخلاقی خدامحور بر شمرد. شخصیت اخلاقی خدامحور از لحاظ انگیزشی، همواره تمایل به انجام کار خیر با نیتی خالصانه و خیرخواهانه دارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۹، ص ۲۶۰ و ۲۶۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۵۵۹). آنها افرادی هستند که جهت‌گیری و انگیزه آنها به سمت نیکوخواهی می‌باشد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹) و چیزی جز خیر از آنها انتظار نمی‌رود. علاوه بر این، آنها افرادی هستند که بدون هیچ منتی در کار خیر از دیگران سبقت می‌گیرند (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰) و در این عرصه پیشتاز هستند. آنان همواره به رحمت بی‌کران خداوند متعال امیدوار هستند، اطمینان او تنها به خالق جهانیان است و تنها از او توقع حصول خیر دارند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳۶).

از دیگر یافته‌های پرسشنامه شخصیت اخلاقی عامل اخلاق فردمحور است. در تبیین این عامل دوم، می‌توان گفت: شخصیت اخلاقی فردمحور به لحاظ شناختی، از اندیشه‌ورزی سعادت‌نگر برخوردار است. چنین شخصیتی در هر کاری زمانی وارد می‌شود که نسبت به همه ابعاد و جوانب آن آگاهی یافته و نسبت به آثار و پیامدهای آن شناخت داشته باشد (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۲۶۱)، به گونه‌ای که بهترین منافع عاید او شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۸۱). دارای فهم و درک صحیح، آگاهی عمیق و ارائه تحلیل دقیق نسبت به عملکردها و رفتارها است و نسبت به مسائل، رویدادها، تحولات و جریان‌های فکری، فرهنگی و اجتماعی زمانه‌اش بیدار است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۱۶، ح ۲۰) و آگاهی و بصیرت (انفال، ۲۹) کامل دارد. شخصیت اخلاقی فردمحور، با حرکت بر محوریت حق و تسلیم حق بودن، همواره حق را شناخته (مائده، ۸۸)، بدان اعتراف نموده، آن را می‌پذیرد (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، جلد ۴؛ صفحه ۳۹؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۶) و در راه آن استقامت می‌ورزد (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳۲). عبرت‌آموزی و پندآموزی قبل از پند دادن و بیدار شدن قبل از بیدار کردن نیز از جمله ویژگی‌های چنین شخصیتی است (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۲۶۱؛ شوشتری، ۱۴۰۹، ج ۱۱، ص ۵۹۰). بنابراین وی در حیطه توانش‌های شناختی و در مقام پردازش‌های فکری در بستر ایمان و با توجه به سعادت انسانی پیش می‌رود. شخصیت اخلاقی فردمحور به لحاظ گرایشی و عاطفی نیز، از طمأنینه، وقار و آرامش برخوردار است و نگران نیست. چنین شخصیتی، افعال روزمره زندگی خویش را به نحو درستی انجام

می‌دهد به گونه‌ای که در هنگام سختی‌ها و شدائد آرامش خویش را حفظ می‌کند (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳). همچنین وی از ویژگی رضامندی برخوردار است؛ به گونه‌ای که از زندگی رضایت دارد و تسلیم قضای الهی می‌باشد (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۵۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۲۲؛ تمیم آمدی، ۱۴۱۰، ص ۶۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۵۶). هیچ‌گاه در برابر مصائب، گرفتاری‌ها و بلاهایی که بر او وارد می‌شود، شکوه، بی‌تابی و گلایه‌ای نمی‌کند (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۳۷۴؛ همان، ص ۹۳) و به هنگام شدائد و سختی‌ها از قوت قلب برخوردار است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۱۷۳؛ نهج البلاغه، حکمت ۴؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۲۶). به لحاظ انگیزشی دارای اهداف بلند، قوی و تلاش و کوشش در راه رسیدن به اهداف می‌باشد. برای رسیدن به سعادت، هدف‌گذاری کرده و سپس در راه رسیدن به آن تمام سختی‌ها را تحمل نموده و تمام تلاش خود را نیز در این راه مصروف می‌دارد. یکی دیگر از ویژگی‌های بارز شخصیت اخلاقی فردمحور در بعد رفتاری، مهارگری، خویشتن‌داری آنها نسبت به محرمت، شبهات، و ردائیل اخلاقی و التزام عملی آنها به فرائض و محاسن اخلاقی می‌باشد. شخصیت اخلاقی به شخصیتی اطلاق می‌شود، که قدرت فوق‌العاده‌ای در کنترل غرائز، شهوات و هواهای نفسانی دارد (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ همان، خطبه ۸۷). آنها نه تنها از گناهان و محرمت الهی پرهیز می‌کنند، بلکه حتی از آنچه خوف از آن نمی‌رود و جای پرهیز ندارد نیز اجتناب می‌کنند، تا مبادا مرتکب امور مشتبه شوند (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۲۳). از سویی دیگر آنها در انجام واجبات و مستحبات و سایر محسنات اخلاقی در بعد رفتار، نیز سرآمد بوده و گوی سبقت را از دیگران ربایند (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۴).

یافته دیگر پرسشنامه شخصیت اخلاقی، عامل اخلاق دگرمحور است در تبیین این عامل سوم، می‌توان گفت: یکی از ویژگی‌ها و نشانگان شخصیت اخلاقی دگر محور از لحاظ رفتاری، فروتنی در برابر مردم است (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳)، چنین شخصیتی، در حال وسعت و تنگدستی دست از انفاق برداشته و همواره دستگیر نیازمندان می‌باشد (آل عمران، ۱۳۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳۲). آنها به قرض دادن و مهلت به مقروضین اهمیت زیادی می‌دهند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۸۹). علاوه بر این، مسئولیت‌پذیری یکی دیگر از ویژگی‌های رفتاری شخصیت اخلاقی دگرمحور است. امیر المومنین علی (علیه السلام) در بیان صفات متقین می‌فرماید آنها کسانی هستند که آنچه را به آنها سپرده اند ضایع نمی‌کنند (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳). این جمله مفهوم وسیعی دارد که همه امانت‌های الهی و مردمی را شامل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص ۵۸۲-۵۹۶). در روایات دیگر نیز امانت‌داری و وفای به عهد از جمله ویژگی‌های بارز شخصیت اخلاقی دگرمحور برشمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۰-۲۳؛ رعد، ۱۹-۲۰). چنین شخصیتی نیز، از حساسیت اخلاقی برخوردار است و قلب آنها از غلبه ظلم و فساد در جامعه محزون و تحت فشار است (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳). آنها از سویی به جهت بی‌تفاوت نبودن نسبت به جامعه و دغدغه داشتن نسبت به آحاد مردم و از سویی دیگر به خاطر اراده قوی‌ای که در انجام تکلیف شرعی دارند از حساسیت اخلاقی بالایی برخوردارند. در نتیجه پیوسته دغدغه اصلاح خود و جامعه را دارند و از این رو دیگران را به کار نیک واداشته و از کار زشت باز می‌دارند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۶۷؛ آل عمران، ۱۱۴). معاشرت نیکو به عنوان یکی دیگر از نشانگان رفتاری شخصیت اخلاقی، در ارتباط با دیگران است و شامل مواردی همچون خوش‌خلقی، خوش رفتاری، دیدار با خویشاوندان، نرمی گفتار و صداقت است (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۸۳). صداقت و روراستی در گفتار و کردار از جمله فضائل اخلاقی شخصیت اخلاقی دگرمحور است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۴۱۹؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۲۱۲؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۵؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۸۳).

از دیگر یافته‌های پرسشنامه شخصیت اخلاقی عامل اخلاق زیست‌محیطی است. در تبیین این عامل چهارم، می‌توان گفت شناخت اصول اخلاق زیست‌محیطی و کسب آن، پرهیز از آسیب وارد کردن به آن و تلاش برای سالم‌سازی آن، از

ویژگی‌ها و روشن‌ترین تکالیف شخصیت اخلاقی به شمار می‌آید. شخصیت اخلاقی در عامل زیست محیطی، حقوق و وظایف خویش در برابر را طبیعت به درستی انجام می‌دهد؛ از جمله اینکه کنار نهرها، زیر درختان میوه‌دار و مقابل درب‌های خانه‌ها و محل استراحت کاروان‌ها و اطراف مساجد را آلوده نمی‌سازد (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۴۳). زمین را پاکیزه نگه می‌دارد و حرمت آن را حفظ می‌کند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) زمین را به منزله مادر تشبیه کرده و فرمودند: حرمت زمین را نگه دارید که به منزله مادر شماست و هر که روی زمین کار بد یا خوبی کند، از آن خبر می‌دهد (طبرانی، ۱۳۹۸، ج ۵، ح ۴۵۹۶). شخصیت اخلاقی در عامل زیست محیطی از قطع کردن درختان و سوزاندن مزارع شدیداً اجتناب می‌کند (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۵۸). در احادیث متعددی قطع درختان و از بین بردن مزرعه‌ها و گیاهان و آتش زدن آنها نهی و مذمت شده و اجتناب از قطع کردن و از بین بردن درختان به عنوان عامل افزایش عمر به حساب آمده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۶، ص ۳۱۹). علاوه بر این، کسانی که درختان مفید و میوه‌دار را از بین ببرند، به عذاب الهی تهدید شده‌اند (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص ۳۹). شخصیت اخلاقی، محیط اطراف خود را تمیز نگه می‌دارد و محیط پیرامون خود را کثیف نمی‌کند. در منابع اسلامی تأکید شده است که زباله‌ها مانند مو، خون و ناخن دفن شوند (علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۷، ص ۱۲۳ و ۱۲۴). شخصیت اخلاقی در بعد زیست محیطی، در برابر حمایت از حیوانات و جانداران نیز خود را مسئول می‌داند. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: از کشتن حیوانات به جز افعی، عقرب و موش پرهیزید (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۴۵). همچنین، از حمله به لانه جوجه‌های پرندگان نیز نهی شده و از بین بردن آسایش و استراحت آنها مذمت شده است (همان، ج ۲۳، ص ۳۸۱؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۶۶). در همین راستا، رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - نیز به مجاهدان اسلام سفارش می‌کردند که حیوانات را بی‌جهت کشتار نکنند (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۵۹). و شخصیت اخلاقی در بعد زیست محیطی در تمام این موارد، خویش را مسئول می‌داند.

محدودیت‌ها

هدف از انجام این پژوهش، صرفاً ساخت و اعتباریابی مقیاس بوده است که هنجاریابی آن در جوامع و فرهنگ‌های مختلف نیازمند تحقیقات بعدی است. جامعه مورد مطالعه نیز به طلاب و دانشجویان دانشگاه قرآن و حدیث قم محدود بوده که نسبتاً مقید، مذهبی و پایبند به دین و اخلاقیات هستند و اگر جامعه آماری به سایر اقشار جامعه و افراد دیگر گسترش پیدا می‌کرد، ممکن بود نتایج متفاوتی از این پژوهش دریافت شود. بنابراین، در تعمیم‌دهی این نتایج به جوامع گسترده‌تر با تنوع گرایش‌های مذهبی و جنسیتی و گروه‌های سنی مختلف باید دقت شود و نتایج آن با یکدیگر مقایسه شود. افزون بر آن، گزینش واحدهای تحلیل (مفاهیم مرتبط) برای استخراج مؤلفه‌های شخصیت اخلاقی در منابع اسلامی، تنها بر اساس کلید واژگانی که ناظر به الگوی شبه شخصیتی اخلاق‌مدار بوده است، صورت گرفت. بنابراین، به منظور استخراج مؤلفه‌های شخصیت اخلاقی در منابع اسلامی، می‌توان از سایر واحدهای تحلیل همچون بررسی سیره اخلاقی معصومین (علیهم السلام)، صحابه، علما و روایات ناظر به معرفی ویژگی‌های اخلاقی در بعد بینش، گرایش، و رفتار نیز استفاده کرد. همچنین، جامعه آماری متنی در این پژوهش نیز، اولاً، منابع روایی شیعی بوده است؛ ثانیاً، گزینش آن بر اساس اعتبار منبع روایت بوده است. بنابراین، به منظور بررسی بیشتر می‌توان اولاً به کتب روایی اهل سنت رجوع کرد؛ ثانیاً گزینش روایت بر اساس اعتبار سند نیز بررسی گردد.

پیشنهادات

بر اساس تجارب محقق و نتایج به دست آمده در این امر، مواردی به عنوان پیشنهاد برای سایر پژوهشگران مطرح می‌شود:

- انتخاب جامعه‌ای گسترده‌تر و اجرای مجدد پرسشنامه شخصیت اخلاقی در آن جامعه، به منظور کسب نتایج معنادارتر و قابل تعمیم‌تر.

- بررسی رابطه شخصیت اخلاقی با متغیرهایی روان‌شناختی همچون، هوش اخلاقی، سبک‌های فرزندپروری و سبک‌های دلبستگی و غیره به روش کمی معادلات ساختاری (SEM).
- اقدام به پژوهش‌های مداخله‌ای پیرامون شخصیت اخلاقی با توجه به عوامل و مؤلفه‌های بدست آمده از منابع اسلامی و مقایسه تأثیرات قبل و بعد از مداخله با یکدیگر.
- ساخت بسته‌ی آموزشی - تربیتی شخصیت اخلاقی بر اساس مؤلفه‌های به‌دست آمده از شخصیت اخلاقی مبتنی بر منابع اسلامی: الف) مطالعه شیوه‌های (تکنیک‌ها) تربیتی پیشوایان دینی در انتقال و تقویت شخصیت اخلاقی؛ ب) استخراج راه‌ها و تکنیک‌های علمی و عملی به منظور افزایش میزان شخصیت اخلاقی در افراد.
- بررسی جایگاه شخصیت اخلاقی در سبک زندگی اسلامی بر اساس مؤلفه‌های به‌دست آمده از شخصیت اخلاقی مبتنی بر منابع اسلامی.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان محترمی که در انجام این پژوهش ما را یاری نمودند و متخصصان و ارزیابان گرامی که با نظرات دقیق خود کیفیت این پژوهش را ارتقا دادند، صمیمانه سپاسگزاریم.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۷۳). (ناصر مکارم شیرازی، مترجم). قم: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
 نهج البلاغه. (۱۴۱۴). شریف الرضی، محمد. قم: هجرت.
 صحیفه سجادیه. (۱۳۹۸). (حسین انصاریان، مترجم). قم: دارالعرفان.
 ابن بابویه، محمد. (۱۳۶۲). الخصال. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ابن بابویه، محمد. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
 اترک، حسین. (۱۳۹۳). فضیلت‌گرایی اخلاقی ابن سینا. پژوهش‌نامه اخلاق، ۷(۲۴)، ۲۵-۴۴.
 تمیمی آمدی، عبدالواحد. (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الاسلامی.
 جمالی، محمدفاضل. (۱۹۷۲). نحو توحید الفکر التربوی فی العالم الاسلامی. تونس: الدار التونسیه للنشر.
 جهانگیرزاده، محمدرضا. (۱۳۹۰). دیدگاه‌های هویت - شخصیت و رفتاری‌نگر در رشد اخلاقی. معرفت اخلاقی، ۳(۹)، ۶۵-۸۸.
 جهانگیری، مصطفی. (۱۳۹۹). تدوین مدل مفهومی شخصیت اخلاقی بر اساس منابع اسلامی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
 حاجی‌زاده، ابراهیم، و اصغری، محمد. (۱۳۹۰). روش‌ها و تحلیل‌های آماری با نگاه به روش تحقیق در علوم زیستی و بهداشتی. تهران: جهاد دانشگاهی.
 حرانی، حسن. (۱۴۰۴). تحف العقول. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 حر عاملی، محمد. (۱۴۱۴). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
 دلاور، علی. (۱۴۰۱). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: ویرایش.
 دیلمی، حسن. (۱۴۱۲). ارشاد القلوب. قم: الشریف الرضی.
 دیلمی، احمد، و آذربایجانی، مسعود. (۱۳۸۰). اخلاق اسلامی. قم: دفتر نشر معارف.
 سرمد، زهره، بازرگان، عباس، و حجازی، الهه. (۱۴۰۲). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگاه.
 سیف، علی‌اکبر. (۱۴۰۱). اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی. تهران: آگاه.
 شجاعی، محمدصادق. (۱۳۸۸). نگاهی به ریشه‌های نظریه صفات شخصیت در اخلاق. مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۳(۲)، ۱۲۹-۱۵۳.

- شجاعی، محمدصادق. (۱۳۹۵). ساختار شخصیت بر اساس منابع اسلامی در چهارچوب رویکرد صفات (گزارش مطالعه کیفی). مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، ۳(۲)، ۷۵-۱۱۶.
- شرف، رهام. (۱۳۹۲). نظام اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی از منظر واقع‌گرایی اخلاقی. پژوهشنامه اخلاق، ۶(۲۰)، ۱۱۹-۱۳۶.
- شوشتری، نورالله. (۱۴۰۹). احقاق الحق و ازهاق الباطل. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طبرانی، سلیمان. (۱۳۹۸). المعجم الکبیر (محقق: حمدی عبدالمجید). قاهره: مکتبه ابن تیمیه.
- عیاشی، محمد. (۱۳۸۰). التفسیر العیاشی. تهران: المطبعة العلمية.
- فتحی‌آشتیانی، علی.، محمدی، بهاره، و فتحی‌آشتیانی، مینا. (۱۴۰۱). آزمون‌های روان‌شناختی. تهران: بعثت.
- فیض‌کاشانی، محسن. (۱۴۰۶). الوافی. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام.
- کرمی، ابوالفضل. (۱۴۰۱). آشنایی با آزمون‌سازی و آزمون‌های روانی. تهران: مرکز نشر روان‌سنجی.
- کلانتری، خلیل. (۱۳۸۶). پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی-اقتصادی. تهران: شریف.
- کلینی، محمد. (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مظاهری، حسین. (۱۳۸۹). سیر و سلوک. اصفهان: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا (علیها السلام).
- مظفری، احمد. (۱۳۹۸). ارزش‌های اصلی زمینه‌ساز در رشد شخصیت اخلاقی از منظر قرآن [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشرنشده]. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معن، حسین. (۱۴۱۲). نظرات فی الإعداد الروحی. بیروت: مؤسسه العارف للمطبوعات.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه امام علی ابن ابی‌طالب علیه‌السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی اصل، مهدی، آذربایجانی، مسعود،، علیزاده، مهدی، جهانگیرزاده، محمدرضا، و تیک، محمدتقی. (۱۳۹۹). روان‌شناسی اخلاق. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- نوری، حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

- Aquino, K., & Reed, A. (2002). The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6): 1423-1440.
- Fawziah K. Al-Ammar, Ismaiel H. Ahmed, Mohamad Sahari. Nordin. (2012). Moral Character of Muslim Personality: Scale Validation, *Journal of Education and Practice*, 3 (16): 118-128.
- Forsyth, D. R. (1980). A taxonomy of ethical ideologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(1): 175-184.
- Heinrichs, K. Oser, F & Lovat, T (Eds). (2013). *Handbook of Moral Motivation. Theories, Models, Applications*. University of Newcastle, Australia & University of Oxford, UK.
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9): 1277-1288.
- James R. Rest, Darcia Narvaez, Stephen J. Thoma & Muriel J. Bebeau (2000) A Neo-Kohlbergian Approach to Morality Research, *Journal of Moral Education*, 29(4): 381-395.
- Kurtines, W. M., & Gewirtz, J. L. (1995). *Moral Development: An Introduction*. Boston: Allyn & Bacon.
- Lapsley, D. K. (1996). *Moral psychology*. Boulder, CO: Westview.
- Lapsley, D. K., & Narvaez, D. (2004), the having, doing and being of moral personality, (2014), In N. Snow & F. V. Trivigno (Eds.), *The philosophy and psychology of character and happiness* (pp. 133-159), New York, NY: Routledge.
- McAdams, D. (2009). The moral personality, In D. Narvaez & D. K. Lapsley (Eds.), *Personality, identity, and character: Explorations in moral psychology* (pp. 11-29). New York: Cambridge University Press.
- Narvaez, D., & Lapsley, D.K. (Eds), (2009). *Personality, Identity, and Character: Explorations in Moral Psychology*, New York: Cambridge University Press.
- Narvaez, D., Lapsley, D. K., Hagele, S., & Lasky, B. (2006). Moral chronicity and social information processing: Tests of a social cognitive approach to the moral personality. *Journal of Research in Personality*, 40(6): 966-985.
- Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford University Press; American Psychological Association.
- Santrock, J. W (14th Eds). (2014). *Child Development*. University of Texas at Dallas.

- Santrock, J. W (17th Eds). (2019). *Life-span Development*. University of Texas at Dallas.
- Strauss, Anselm; & Corbin, Juliet. (1990). *Basics of qualitative research*. Sage publications.
- Swanson, H. L., & Hill, G. (1993). Metacognitive aspects of moral reasoning and behavior. *Adolescence*, 28(111): 711–735.
- Walker, L. G, (2014). Moral personality, motivation and identity, In Killen, M. & J. G Smetana (2nd Eds), *Handbook of Moral Development* (pp. 497-520). New York: Psychology Press.
- Warn, E. A. (2008). *Modeling Moral Personality: Moral Chronicity, Moral Identity, and Moral Cognition*. *Doctoral dissertation*, Ph.D. Candidate in Educational Psychology. Columbia University.